

Sławomir Poleszak

Lublin

Podziemie zbrojne na terenie Inspektoratu Armii Krajowej Łomża w okresie od stycznia 1945 do marca 1957 r.¹

W swojej rozprawie doktorskiej zająłem się przedstawieniem dziejów podziemia zbrojnego na terenie byłego Inspektoratu Armii Krajowej Łomża w okresie od stycznia 1945 do marca 1957 r. Przez „podziemie zbrojne” należy rozumieć formacje konspiracyjne walczące z bronią w rękę z aparatem państwa komunistycznego. W rozprawie omówiono nie tylko dzieje organizacji poakowskich, ale również narodowych. Pod określeniem „poakowskie podziemie zbrojne” należy rozumieć organizacje, które pod względem ideowym i kadrowym były bezpośrednią kontynuacją Armii Krajowej. Określenie to odnosi się do powstałych po rozwiązaniu AK: Armii Krajowej Obywatelskiej (AKO) i Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość” (WiN). Obie one w trakcie swej działalności opierały się przede wszystkim na siatce terenowej AK stworzonej w czasie okupacji niemieckiej i uważały się za jej ideowych spadkobierców. Z kolei pod nazwą „narodowe podziemie zbrojne” należy rozumieć organizacje, które pod względem ideowym i kadrowym były bezpośrednią kontynuacją organizacji obozu narodowego działających w okresie okupacji niemieckiej. Określenie to odnosi się do Narodowych Sił Zbrojnych (NSZ) i Narodowego Zjednoczenia Wojskowego (NZW). W rozprawie omówiono też działalność samodzielnych oddziałów zbrojnych walczących po likwidacji zorganizowanych struktur konspiracyjnych.

Jeśli chodzi o terytorium, to Inspektorat AK Łomża obejmuje obszar przedwojennego powiatu Grajewo oraz około 4/5 powiatu Łomża.

Dotychczas nie ukazało się żadne opracowanie historyczne, które przedstawiałoby całościowy obraz podziemia antykomunistycznego w Łomżyńskim i Grajewskim. W czasach PRL działalnością tzw. podziemia reakcyjnego na Białostoczczyźnie zajmował się Henryk Majecki. Spod jego pióra w latach sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i osiemdziesiątych wyszło kilka pozycji książkowych i artykułów naukowych opisujących interesujący autora problem².

¹ Autoreferat pracy doktorskiej przygotowanej pod kierunkiem prof. Tomasza Strzembosza i obronionej w kwietniu 2002 r. w Instytucie Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Recenzenci: prof. Janusz Wrona z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie i prof. Jan Ziółek z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

² Są to między innymi: *Początki władzy ludowej na Białostoczczyźnie 1944–47*, Lublin 1969; *Białostoczczyzna w pierwszych latach władzy ludowej (1944–48)*, Warszawa 1977; *Reakcyjne podziemie na Białostoczczyźnie w latach 1944–56*, Białystok 1979; współautor wraz z M. Gnatowskim, *Z dziejów walki PPR o zbudowanie*

Jego prace pełne są komunistycznej frazeologii, a z interpretacją wielu faktów nie sposób się zgodzić. Wydaje się, że najlepszą jego pracą było *Reakcyjne podziemie na Białostocczyźnie w latach 1944–1956*. Dużą jej zaletą jest to, że stanowi ona przewodnik po źródłach, do których dotarł autor. Działalność podziemia w Łomżyńskim i Grajewskim przedstawiona została przez Majeckiego jedynie fragmentarycznie. Również fragmentarycznie temat ten poruszono w pracach powstałych po 1989 r. Mam tu na myśli wspólną pracę Kazimierza Krajewskiego i Tomasza Łabuszewskiego *Białostocki Okręg AK–AKO, VII 1944 — VIII 1945*³ oraz niepublikowaną rozprawę doktorską Tadeusza Frączka: *Formacje zbrojne obozu narodowego na Białostocczyźnie w latach 1939–1956*⁴. Również fragmentarycznie dzieje podziemia na tych terenach ukazane zostały w pracy autora niniejszej rozprawy, dotyczącej życia i działalności majora Jana Tabortowskiego „Bruzdy”⁵.

Bazę źródłową opracowania stanowią zbiory archiwów centralnych (Archiwum Akt Nowych, Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, Biuro Ewidencji i Analiz Urzędu Ochrony Państwa, Centralne Archiwum Wojskowe) i terenowych (Archiwum Delegatury Urzędu Ochrony Państwa w Białymstoku, Archiwum Państwowe w Białymstoku i Łomży, Archiwum Sądu Wojewódzkiego w Białymstoku), zbiory prywatne oraz źródła drukowane, relacje i wspomnienia.

Praca podzielona została na osiem rozdziałów, a jako zasadę przyjęto układ chronologiczny, jedynym wyjątkiem jest rozdział szósty, który jest rozdziałem problemowym. W pierwszym rozdziale wstępnym w zarysie przedstawiono dzieje miejscowej konspiracji w okresie poprzedzającym akcję „Burza”. Przedstawiono sposób zorganizowania struktur podziemia akowskiego i narodowego oraz ich obsadę personalną w połowie 1944 r. W jego drugiej części omówiono przebieg akcji „Burza” na powyższym terenie i sytuację po jej zakończeniu. Drugi rozdział omawia dzieje AKO — organizacji poakowskiej działającej w okresie luty — wrzesień 1945 r. Trzeci rozdział omawia dzieje NSZ w okresie styczeń — listopad 1945 r. Rozdział czwarty przedstawia dzieje Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość” na tym terenie w okresie październik 1945 — kwiecień 1947 r. Jedynym wyjątkiem w tym rozdziale jest umieszczenie w podrozdziale dotyczącym Obwodu WiN Grajewo podpunktu odnoszącego się do dziejów oddziału dowodzonego przez Tadeusza Orłowskiego „Or–Ota”, nie związanego ze strukturami WiN, ale wywodzącego się ze struktur poakowskich. W rozdziale piątym przedstawiono dzieje organizacji NZW w okresie wrzesień/listopad 1945 — kwiecień 1947 r. Układ rozdziałów od drugiego do piątego jest bardzo podobny. Przedstawiono w nich obsadę personalną dowództw, strukturę terenową i jej obsadę personalną oraz formy, zakres i efekty działalności podziemia antykomunistycznego. Rozdział szósty dotyczy wzajemnych stosunków między organizacjami poakowskimi (AKO–WiN) i narodowymi (NSZ–NZW) w okresie styczeń 1945 — kwiecień 1947 r. W rozdziale przedostatnim omówiono dzieje dwóch komend powiatowych NZW działających po ujawnieniu: kryptonim „Podhale” i kryptonim „Łużyca”–„Łuków”. Ostatni, ósmy, rozdział dotyczy operowania samodzielnych oddziałów zbrojnych w okresie 1949–1957 r.

i utrwalenie władzy ludowej na Białostocczyźnie w latach 1944–1947, Białystok 1962 oraz autor kilku artykułów traktujących o dziejach „reakcyjnego podziemia” na Białostocczyźnie.

³ K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK–AKO, VII 1944 — VIII 1945*, Warszawa 1997.

⁴ T. Frączek, *Formacje zbrojne obozu narodowego na Białostocczyźnie w latach 1939–1956*. Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Piotra Matusaka, Wojskowy Instytut Historyczny, Warszawa 1996.

⁵ S. Poleszak, *Jeden z wyklętych. Major Jan Tabortowski „Bruzda”*, Warszawa 1998.

Na podstawie wyników badań w dziejach podziemia antykomunistycznego na wspomnianym terenie udało się wyodrębnić kilka podstawowych podokresów. Pierwszy to styczeń — listopad 1945 r. Data początkowa sygnalizuje rozpoczęcie działalności konspiracyjnej w nowej rzeczywistości, najpierw przez AK, a po jej rozwiązaniu przez lokalną poakowską organizację AKO, która działała początkowo niezależnie od struktur centralnych, później uznając zwierzchność Delegatury Sił Zbrojnych, a we wrześniu 1945 r. wchodząc w struktury Zrzeszenia WiN. Równolegle działały NSZ, które ostatecznie w listopadzie 1945 r. weszły w struktury NZW. Od tego momentu w tamtejszym podziemiu rozpoczął się kolejny etap walki, trwający do kwietnia 1947 r. Okres ten zamknęła przeprowadzona w marcu i kwietniu 1947 r. akcja ujawnienia na mocy ustawy z 22 lutego 1947 r., która zakończyła funkcjonowanie Zrzeszenia WiN na tym terenie oraz poważnie ograniczyła działalność NZW.

Kolejny podokres to kwiecień 1947 — kwiecień 1952 r. W tym czasie na części obszaru byłego Inspektoratu AK Łomża działały dwie komendy powiatowe NZW, co ciekawe, jedna z nich (KP „Podhale”) w strukturach Okręgu NZW Białystok, druga (KP „Łużyca”–„Łuków”) w strukturach Okręgu Warszawa. Obie opierały swą działalność na zupełnie odmiennych wzorach. W pierwszej zachowano strukturę terenową — bataliony, kompanie, plutony itd., które stanowiły zaplecze oddziałów PAS, prowadzących walkę zbrojną. Druga składała się wyłącznie z kilkuosobowych oddziałów PAS, które dysponowały „siatką” informacyjno–ostrzegawczą służącą kwaterami i wyżywieniem. Ich kres wyznaczały daty śmierci ich dowódców.

Ostatni okres obejmuje lata 1949–1957. Począwszy od 1949 r., a więc jeszcze w trakcie trwania przedostatniego okresu, w miejscowym podziemiu pojawił się pewien trend, który najogólniej określić można „powrotami do lasu”. Nasilający się terror komunistycznego aparatu bezpieczeństwa, szczególnie skierowanego przeciwko ujawnionym i nieujawnionym członkom podziemia zbrojnego, spowodował, że wielu prześladowanych decydowało się na „powrót do lasu”, tworzenie kilkuosobowych oddziałów zbrojnych, które można nazwać „grupami przetrwania”.

Dokładne przebadanie materiałów archiwalnych pozwoliło na dość dokładne zrekonstruowanie struktur i obsady personalnej podziemia poakowskiego (AKO i WiN) oraz narodowego (NSZ i NZW) działających na wspomnianym terenie. Analiza struktur organizacyjnych podziemia poakowskiego i narodowego z lat 1944–1947 pozwala stwierdzić, że podstawy wypracowane w końcowym okresie okupacji niemieckiej funkcjonowały praktycznie w niezmienionej formie do ujawnienia wiosną 1947 r. Można więc stwierdzić, że podziemie antykomunistyczne było prostą kontynuacją konspiracji z lat 1939–1945. O prawdziwości tego założenia świadczyły nie tylko struktury, ale przede wszystkim cele walki, czyli wolna i niepodległa Polska oraz ludzie. To oni — nieprzerwanie od 1939 do 1947 r., a w wielu wypadkach i dłużej — tkwili w konspiracji. W podziemiu zachodziła też przedziwna zdolność regeneracji jego sił. Ci, którzy w czasie okupacji niemieckiej lub w pierwszym okresie powojennym zajmowali stanowiska dowódcze na poziomie dowódcy drużyny czy plutonu, w późniejszym okresie działalności obejmowali wyższe stanowiska dowódcze.

Głównym celem podziemia antykomunistycznego na omawianym obszarze, tak jak na terenie całej Polski, była walka z aparatem państwa komunistycznego. Walka ta miała różne formy i nasilenie. Zależało to od okresu, w którym była toczona, oraz od organizacji, która ją toczyła. W pierwszym z wyróżnionych podokresów zarówno AKO, jak i w mniejszym stopniu NSZ prowadziły intensywną walkę zbrojną. W efekcie przeprowadzonych akcji na omawianym terenie zaistniało zjawisko dwuwładzy. Poza miastami powiatowymi cały obszar był opanowany przez oddziały podziemia. Ostrze walki skierowane było przeciwko instalującym się posterunkom Milicji Obywatelskiej, grupom operacyjnym UBP, NKWD, Wojsk Bezpieczeństwa We-

wewnętrznego/Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego, likwidowano działaczy Polskiej Partii Robotniczej, „nadgorliwych” funkcjonariuszy Milicji Obywatelskiej, współpracowników nowej władzy, mniej szkodliwym wymierzano kary chłosty, a kobiety strzyżono. Bardzo dużą wagę przywiązywano do działalności propagandowej i wywiadowczej. Zmiany w formach walki nastąpiły w drugim z podokresów.

W tym czasie formy działalności WiN i NZW zasadniczo się różniły. W podziemiu WiN-owskim rozwiązano oddziały zbrojne, tym samym zaniechano walki zbrojnej, ograniczając ją do nielicznych likwidacji współpracowników władzy komunistycznej. Pracę organizacyjną skoncentrowano na działalności propagandowej i wywiadowczej. Zupełnie inny sposób walki przyjęło miejscowe NZW. Zorganizowano oddziały Pogotowia Akcji Specjalnej, które wydały totalną walkę agendom lokalnej władzy komunistycznej. Rozbijały one posterunki MO, grupy operacyjne UBP-MO-KBW i przeprowadzały liczne akcje likwidacyjne osób podejrzewanych o współpracę z władzą komunistyczną. Nieujawnione oddziały PAS kontynuowały działalność zbrojną po akcji ujawnienia przeprowadzonej wiosną 1947 r. Z upływem czasu ich liczebność zaczęła stopniowo maleć. Coraz większe nasycenie terenu jednostkami wojskowymi KBW, dysproporcja w jakości i ilości uzbrojenia powodowały, że oddziały PAS musiały operować w kilku lub kilkunastoosobowych patrolach. To wykluczało prowadzenie aktywnych działań przeciwko jednostkom KBW. Wręcz przeciwnie, patrole PAS musiały ciągle umykać przed wymierzonym przeciwko nim akcjom pacyfikacyjnym. Ostrze ich działalności skierowane było przede wszystkim przeciwko konfidentom, agentom i współpracownikom władzy komunistycznej, działaczom PPR, funkcjonariuszom UBP i MO, coraz rzadziej rozbrajano posterunki MO. Patrole musiały być w ciągłym ruchu, aby umykać przed obławami aparatu bezpieczeństwa. Bardzo podobny charakter miały działania prowadzone przez tzw. grupy przetrwania, które powstawały od 1949 r. jako efekt terroru komunistycznego.

Podsumowując aktywność zbrojną, należy stwierdzić z całą stanowczością, że w latach 1945–1947 była ona zdecydowanie większa niż w okresie okupacji niemieckiej, nie licząc okresu akcji „Burza”. Składało się na to kilka podstawowych czynników, przede wszystkim słabość dopiero co powstającego komunistycznego aparatu terroru. Po tzw. wyzwoleniu oddziały partyzanckie były o wiele liczniejsze niż podczas okupacji niemieckiej, a działania frontowe pozwoliły na zgromadzenie pokaźnych zasobów broni.

Zaprezentowane wnioski nie odróżniają w zasadniczy sposób podziemia w Łomżyńskim i Grajewskim od tego z innych terenów Polski. Jest jednak kilka zasadniczych różnic. Chodzi między innymi o wzajemne stosunki między organizacjami podziemia antykomunistycznego w okresie 1945–1947. Relacje między AKO-WiN i NSZ-NZW w powyższym okresie były bardzo napięte, niejednokrotnie wrogie, a czasami nawet znamionujące walki bratobójcze. W pewnej mierze wynikało to z różnic ideowych, ale wydaje się, że nie tylko to było przyczyną napięć między oboma obozami. Ugrupowania konspiracji narodowej, najpierw NSZ, a później NZW, próbowały wykorzystywać wszelkie problemy organizacyjne AK-AKO-WiN, począwszy od rozkazu o rozwiązaniu AK w styczniu 1945 r., likwidacji DSZ w sierpniu 1945 r., deklaracji płk. Jana Mazurkiewicza „Radosława” z sierpnia 1945 r., a skończywszy na akcji amnestyjnej z wiosny 1947 r. Cel działania podziemia narodowego miał doprowadzić do podporządkowania sobie struktur akowskich i zdobycia monopolu w tutejszym podziemiu antykomunistycznym.

Zaraz po „wyzwoleniu” głównym celem NSZ działających na terenie Inspektoratu AK Łomża było jak najszybsze odbudowanie struktur organizacyjnych, co miało się odbywać również kosztem struktur podziemia poakowskiego. Z raportów pochodzących z pierwszego półrocza 1945 r. wynika, że NSZ wykazywały większą aktywność wobec żołnierzy AKO, mającą

zmusić ich do zmiany przynależności organizacyjnej, niż wobec struktur instalującego się reżimu komunistycznego. Co prawda, w kwietniu 1945 r. odbyły się konferencje między delegacjami łomżyńskich i grajewskich komend obwodowych AKO i komend powiatowych NSZ, których celem było wynegocjowanie umów scaleniowych i połączenie organizacji pod jednym „sztyldem organizacyjnym” i wspólnym dowództwem, lecz rozmowy te zakończyły się całkowitym fiaskiem. Jedynym efektem były porozumienia, które miały rozgranicyć strefy wpływów i wyeliminować wzajemne ataki. Niestety, bardzo często dochodziło do konfliktów i starć zbrojnych w wyniku których zabici byli po obu stronach. Eskalacja konfliktu miała miejsce szczególnie na terenie obwodu łomżyńskiego, a winę za powyższą sytuację ponosiła konspiracja narodowa. W drugiej połowie 1945 r., po wejściu Grajewskiego i Łomżyńskiego NSZ w struktury NZW, sytuacja nie uległa poprawie i w dalszym ciągu dochodziło do starć niejednokrotnie kończących się śmiercią członków podziemia. Stroną zaangażowaną w konflikt byli żołnierze NZW.

Bardzo charakterystyczne były również relacje między podziemiem antykomunistycznym a partią PSL. Ułożenie poprawnych stosunków było istotne, szczególnie z punktu widzenia Zrzeszenia WiN i samego PSL. Obu organizacjom przyświecał ten sam cel — odzyskanie niepodległości i budowa demokratycznego państwa. WiN i PSL zgodne były co do tego, że jedyną drogą prowadzącą do odsunięcia komunistów od władzy są wolne wybory parlamentarne. Co charakterystyczne, w tworzenie ogniw terenowych PSL zaangażowali się funkcjonariusze WiN lub już nieaktywni byli członkowie AK, a niejednokrotnie zasilali oni szeregi partii. Znamienne jest to, że przez pewien czas sekretarzem Zarządu Powiatowego PSL w Łomży był równoczesny szef wywiadu w Komendzie Obwodu WiN Łomża, por. Tadeusz Wojtczak „Tadek”. Brak dostępu do prasy WiN-owskiej, wydawanej na terenie Inspektoratu WiN Łomża, uniemożliwia dokładne opisanie stosunku tej organizacji do PSL. Jednak zachowane raporty komend obwodowych WiN Łomża i Grajewo pozwalają na stwierdzenie, że stosunki między obiema organizacjami były poprawne. Co prawda, w raportach tych pojawiały się cierpkie sformułowania w odniesieniu do aktywności i działalności miejscowego PSL, to jednak jako przyczynę tego stanu rzeczy wskazywano UBP, który bezwzględnie prześladował miejscowe ognia PSL, uniemożliwiając mu aktywną działalność i pozyskiwanie nowych członków. Należy również przypomnieć, że obie organizacje nawoływały do innego sposobu głosowania w referendum ludowym z 30 czerwca 1946 r., ale było to raczej związane z taktyką, polegającą na tym, aby różnić się od siebie i wytrącić kolejny argument z rąk komunistów, twierdzących, że między WiN i PSL istnieją bardzo bliskie związki. W wyborach parlamentarnych ze stycznia 1947 r. propaganda WiN-owska wzywała do głosowania na członków PSL.

Całkowicie odmienny stosunek wobec PSL prezentował drugi odłamek podziemia zbrojnego, czyli NZW. Od samego początku powołania ogniw PSL na tych terenach władze NZW przyjęły jednoznacznie negatywny stosunek wobec tej partii. Oddziały PAS rozbijały wiece i spotkania przedreferendalne i przedwyborcze, przeprowadzały akty terrorystyczne wobec terenowych działaczy PSL. Prowadziły bardzo agresywną akcję propagandową na pograniczu terroru psychicznego, który miał zmusić mieszkańców tych terenów do pozostania w domach i niebrania udziału w głosowaniach. Również stosunek PSL do organizacji obozu narodowego był bardzo krytyczny, w prasie peeselowskiej piętnowano „faszystów z NSZ” i gen. Andersa.

Różnice są również widoczne, jeśli chodzi o porównanie potencjału kadry dowódczej podziemia poakowskiego i narodowego. „Kadra dowódcza” obydwu organizacji, jeśli chodzi o wiek, zasadniczo się różniła. Kadra podziemia poakowskiego była starsza, największa liczba konspiratorów urodziła się w latach 1901–1910, z kolei największa część kadry „narodówki” to urodzeni w latach 1911–1920. Bardzo charakterystyczne jest również to, że aż ponad

21% kadry „narodowców” urodzonych było po 1921 r., a w podziemiu poakowskim tylko 4%. Wśród tych urodzonych po 1921 r. z podziemia narodowego aż u 23% daty urodzenia obejmowały lata 1925–1929, czego nie było w podziemiu poakowskim. Porównanie odnoszące się do stopnia wykształcenia wypada również na korzyść „kadry dowódczej” podziemia poakowskiego. Największa różnica dotyczy najniższego poziomu wykształcenia, czyli „niepełnego podstawowego”. Aż 57% członków „kadry dowódczej” NSZ–NZW posiadało tylko takie wykształcenie. Dla porównania w podziemiu poakowskim ten poziom był niższy o ponad 20%. Równie charakterystyczne jest to, że w podziemiu narodowym nie było osób z wyższym wykształceniem.

Reasumując, powstanie podziemia antykomunistycznego w Łomżyńskim i Grajewskim, tak jak w całej Polsce, było wyrazem sprzeciwu i braku akceptacji dla porządków wprowadzanych przez Sowieców i polskich komunistów w powojennej Polsce. Podziemie to było bardzo silne i aktywne, a w szczytowym okresie liczyło około 10 tys. członków. Jednak w ówczesnych warunkach ani model walki zbrojnej stosowany przez podziemie narodowe, ani forma oporu proponowana przez podziemie poakowskie nie miały żadnych szans powodzenia w starciu z komunistycznym totalitaryzmem.